Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Kaposvári Campus, Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Regionális gazdaságtan és vállalati fenntarthatóság specializáció

Helyit eszem, helyinél veszem, mert helyin az eszem!

Hallgatói Projektverseny pályamunka

Szerző: Molnár Judith
Témavezető/ konzulens: Prof. Dr. Tóth Gergely

Kaposvár
2022

Tartalom

Bevezetés 1
Célkitűzés 6
Irodalmi áttekintés 7
Anyagok és módszerek 15
Eredmények és értékelésük 23
Összefoglalás 24
Irodalomjegyzék 25
Köszönetnyilvánítás 26

Bevezetés

Romániai, Székelyföldi REL helyzet

Az élelmiszerrendszer mostani problémái a globalizációval kezdődtek nagyjából 60 évvel ezelőtt, amikor szétválasztódott a termelő a fogyasztótól, megszűnt az önellátás. (von Oppenkowski, 2019) Persze voltak társadalmi osztályok, akiket kiszolgáltak, de az emberek jórésze önellátó kellett legyen. A városok erősödésével ez a szétválasztódás csak fokozódott. Ma zárulni látszik a kör, amelyet emberi társadalmunk bejárt, és újra vissza kell térnünk az önellátás gondolatához, természetesen magasabb szinten és minőségben. Az agroökológia, amely egy újszerű mozgalom, segíthet ezt a szétválást orvosolni, ismét közelebb hozni a termelőt és fogyasztót, élelmiszer-autonómiára törekedve. Lehet, már nem lesz egy és ugyanaz a két személy, de egymásrautaltságuk, a környezet minőségének romlása miatt kiegészítik, támogatják egymást. Egy másik megoldás a lokalizált élelmiszerrendszerek életre hívása, a rövid élelmiszer értékesítési láncok (REL) egyre erőteljesebb alkalmazása. Az EU a helyi élelmiszerrendszereket olyan rendszerekként határozza meg, ahol a termelés, a feldolgozás és a kiskereskedelem egy meghatározott földrajzi területen belül történik, valamint a termelő és a fogyasztó közötti társadalmi kapcsolatok közelsége alapján (Augère-Granier, 2016).

Három nagyon fontos sajátossága van a romániai agráriumnak, amely mind országos, mind regionális szinten rányomja a bélyegét az élelmiszer rendszerre, és régiónkként más-más alternatív megoldásokat vezettek be az ott gazdálkodók. Ezek a sajátosságok sokszor nem tervezett módon járultak hozzá a fent említett két megoldás életre hívásához. Elsőként említem azt a tényt, hogy a rövid értékesítési láncok története Romániában már az 1989-es rendszerváltás előtt kialakult. A második a kisgazdaságok nagyon nagy száma, és végül a

harmadik a hatékony begyűjtési és tárolási rendszerek hiánya. Kicsit bővebben kifejtem ezeket a gondolatokat annak érdekében, hogy megértsük a jelenlegi helyzetet.

1. Az 1989-es rendszerváltás előtti jelentős élelmiszerhiányt generált az erőltetett iparosítás és a mezőgazdasági termékek nagymértékű exportja. A Ceaușescu rendszer hírhedt falurombolási terve (David Turnock, The extremist path of economic development in Eastern Europe, 2016) nagyfokú migrációt indított el a falvakból a városokba, és az addig önellátó falusi családokat éhező városi családokká alakította. Lucian Tanasă kutató és munkatársai hívták fel a REL-el foglalkozó szakemberek figyelmét erre a jelenségre: "Az elmúlt 20 évben az EU nyugati fejlett gazdaságai újragondolták a rövid élelmiszer-ellátási láncokat, innovatív megoldásként javasolták a helyi mezőgazdasági rendszerek fenntartására, a vidéki közösségek élelmiszerellátásának biztosítására, olyan megoldásként, amely biztosítja a fenntartható fejlődést, hozzájárul az egészségesebb élelmiszerfogyasztáshoz és a nagyobb mértékű fogyasztói tudatossághoz. Ezzel szemben egy sor feltörekvő gazdaságban, amelyek ma már az Európai Unió részei (különösen Romániában), 1989 előtt a REL-ek "válság-megoldást" jelentettek a városi lakosság számára, akiknek az élelmiszerhez való hozzáférése erősen korlátozott volt az állami hatóságok tömeges exportra vonatkozó döntése miatt”(Tanasă et al., n.d.) ". Tehát amíg Nyugat Európában az elmúlt 20 év innovatív megoldása a REL, addig Romániában egy elnyomó rendszer kényszerhelyzete alakította ki már több mint 35 éve.
2. Románia nagyon sajátos farmstruktúrát jelenít meg az Európai Unióban, hisz egész területén sokkal magasabb a 2-5 ha-os gazdaságok száma, mint bárhol Európában. Székelyföldön ez a gazdálkodási forma a táj sajátos arculatában is megjelenik, de megjelenik a gazdaságok csökkent környezeti hatásában. Bár látszólag hatékonytalanok a kisgazdaságok, mégis olyan gazdálkodási formát mentenek át a jövő generációk számára, amelyet érdemes lenne „kincsként” kezelni, megtanulni és továbbadni.

   Romániában a hasznosítható mezőgazdasági területen közel 3442030 farm közül 3225000 10 ha alatti (94%), és ők az összterület 35%-át használják, de mindössze a mezőgazdasági termelés 25-30%-át adják. Ugyanakkor 2956380 farm a termelésének 50%-át elfogyasztja. (Eurostat, 2016-os adat (nincs frissebb) https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ef_m_farmleg/default/table?lang=en)

Összehasonlításként álljanak itt a világszintű adatok: a 2 ha alatti farmok termelik az élelem 30-34%-át, az 5 ha alatti farmok pedig az élelem 44-48%-át. (Ricciardi et al., 2018)

A számadatok tükrében sokkal nagyobb hangsúlyt kellene kapjanak a kisfarmok a romániai közgondolkodásban, társadalmi megítélésben, hisz tulajdonképpen egy éghajlat-intelligens mezőgazdaságot képviselnek.

A Hargita Megyei Mezőgazdasági Kifizetési Ügynökség adatai szerint a megye teljes mezőgazdasági területe 360.000 ha, és 190.000 ha-ra igényelnek a gazdák támogatást. A jogszabályok értelmében a terület alapú támogatáshoz legalább 1 ha területet kell felmutatni a gazdának, így látszik, hogy Hargita megyében elég nagy területen kisebb a gazdálkodási felület 1 ha-nál (általában a zöldség-gyümölcstermesztésben), vagy nem is igényeltek támogatást, mert már beerdősödtek a mezőgazdasági területek. A fenti ismeretek birtokában nagyon nehéz pontos statisztikai adatokat felhasználni a kutatáshoz.

3. Románia évente több mint 1 milliárd euró értékben importál agrár-élelmiszeripari termékeket - derül ki a Román Agrár és Vidékfejlesztési Minisztérium által 2020-ra közzétett adatokból. A magas hozzáadott értékű termékek teljes skáláján kereskedelmi hiány van Romániában: hús, tej és tejtermékek, zöldségek és gyümölcsök, gabonakészítmények. Románia potenciális kapacitása, hogy több tízmillió embert tudna élelmezni, anekdotikussá vált a nyilvánosságban, de a valóság az, hogy több okból kifolyólag nem így történik. A kistermelők és a fogyasztók közötti közvetlen kapcsolat, valamint a közepes méretű mezőgazdasági szegmens megerősítésének szükségessége olyan kérdések, amelyek fokozatosan felkerültek a döntéshozók napirendjére. A 2021-2027 közötti időszakra vonatkozó Nemzeti Stratégiai Terv előkészítése keretében elvégzett SWOT-elemzés(Ministry of Agriculture and Rural Development, n.d.) azt mutatja, hogy bár Romániában a gazdaságok szerkezetének konszolidációja zajlik, a gazdaságok 72%-a még mindig 2 hektárnál kisebb, és csak valamivel több mint 1 millió gazdaság tekinthető kereskedelmileg potenciálisan nyereségesnek, vagyis területalapú támogatásra jogosult gazdaságnak. A piac hiánya az egyik fő probléma ezeknek a családi gazdaságoknak/háztartásoknak, amelyek többet termelnek, mint amennyit fogyasztanak. Romániában az élelmiszer-kereskedelem egyre inkább a nagy kiskereskedelmi láncokban folyik, míg a kistermelők és a mezőgazdasági termelők elsősorban a hagyományos piacokhoz fordulnak, vagy egyes esetekben közvetlenül a

közvetítőknek adnak el, gyakran nevetséges áron. Az USAID 2018-ban közzétett jelentése USDA, 2018) szerint a négy nagy szupermarketlánc szereplői akkoriban a romániai élelmiszerpiac mintegy 60%-át ellenőrizték, miközben a szupermarketekben értékesített termékeknek csupán 15%-a volt kizárólag helyi eredetű. A friss termékek ágazata a román mezőgazdasági rendszer egyik legnagyobb sebezhető pontja, tekintettel a gyümölcs- és zöldségtermesztő gazdaságok kis méretére, valamint arra, hogy gyakran nem tudnak hozzáférni a hatékony begyűjtési és tárolási rendszerhez. Ezek a gyenge pontok az idők során az önfogyasztás magas szintjében tükröződtek, különösen a vidéki területeken, ami a stratégia szerint ahhoz a szerény küszöbértékhez vezetett, hogy az összes terméknek csupán 20%-a jut el a termelői piacokra. „Évente több tonna romániai gyümölcsöt és zöldséget dobnak ki, a gazdák gyakran arra hivatkoznak, hogy nincs kapacitásuk a szezonban eladni, nincsenek raktározási vagy feldolgozási lehetőségek, és ha mégis sikerül eladniuk, az ár túl alacsony.”(CRPE Bucharest, n.d.) A raktárak és a zöldséggyűjtő infrastruktúra hiánya már a világjárvány előtt is probléma volt Romániában, a Romániai Gazdák Szövetsége (AFR) már 2020-ben arról számolt be, hogy ezek száma nem elegendő (országszerte legfeljebb 30-40), és a romániai zöldségtermelés legfeljebb 10%-át fedezik (De ce importăm alimente: fracturile lanțurilor de aprovizionare dintre fermieri și procesatori - mai vizibile în criza Covid-19 - CursDeGuvernare.ro). A tárolási infrastruktúra (újra)létrehozása csak a helyiségek tekintetében, a logisztikai dimenzió biztosítása, illetve a humán és kapcsolati infrastruktúrával való párosítás nélkül, hiányos lenne és nem hatékony.

Mindezen hiányosságok, sajátosságok mellett a rövid ellátási láncok létrehozását első alkalommal a 2014-2020-as nemzeti fejlesztési tervben támogatták Romániában európai alapokból és a számadatok azt mutatják, hogy a gazdálkodók teljes számukhoz és potenciáljukhoz képest nincsenek eléggé bevonva az ilyen programokba: 71 projektet támogattak Romániában ezen intézkedések révén, amelyekben csak 186 gazdálkodó vett részt, iskolákkal, egészségügyi, szabadidős és vendéglátó létesítményekkel, civil szervezetekkel és helyi tanácsokkal együtt.

A COVID-19 válság "megváltoztatta a játékszabályokat" a CRPE (Európai Politikák Romániai Központja) Jelentése szerint. (CRPE Bucharest, n.d.), egyre több ember kezdett el tudatosan táplálkozni, jobban értékelik a helyi termékeket és tisztában vannak azok előnyeivel. Például a 2020 májusában végzett felmérésben részt vevő románok 26%-a mondta azt, hogy egészségesebben étkezik. Az online és a közösségi médiában a

termékkínálati platformok exponenciálisan megszaporodtak. Ezek főként nagyvárosokra szállítottak, de a későbbiekben kiderül, hogy elérték a kisebb méretű városokat is. A legtöbb ilyen kezdeményezés azonban csak a termékek eladására összpontosított, anélkül, hogy a helyi élelmiszerrendszerek ökoszisztémáját javította volna. Nem biztosítottak információt a vállalkozások adóztatásának módszertanáról, az innováció fontosságáról, az új környezetvédelmi gyakorlatokról, valamint a termékek tanúsításáról, nyomon követhetőségének biztosításáról. Nem foglalkoztak a fogyasztók helyi termékek iránti fogékonyságára való nevelésével és a fogyasztók-termelők közötti kapcsolatépítéssel. E fejlesztések nélkül a kistermelők nem voltak képesek hosszú távon kiaknázni a szükségállapot által teremtett kivételes növekedési körülményeket.

A világjárvány után a fogyasztói magatartás visszatért a korábbi paraméterekhez, amikor az agrár-élelmiszeripari termékek beszerzésének fő csatornái a nagy kereskedelmi hálózatok és a fizikai piacok voltak.

Székelyföldön nagyjából fellelhető az összes romániai sajátosság. Majdnem valamennyi kistermelő a Székelyföldi régióban társadalmi-szociális vállalkozás, hisz munkahelyteremtési gondokat old meg. A kistermelők általában önmagukat, családtagjaikat alkalmazzák, vagy esteleg alkalmazás nélkül is dolgoztatják annak érdekében, hogy eltartsák a családot. Évszázadokra visszamenően is tapasztalható, hogy az önellátó gazdaságok mindig termeltek egy kis „piacravalót”, és egy tudtak pénzhez jutni. Az utóbbi évtizedekben a Székelyföldön a civil szervezetek segítettek a gazdáknak abban, hogy piacra találjanak, de elsősorban abban, hogy felkészüljenek a piaci elvárásokra. Ilyen volt a Civitas Alapítvány Székelygyümölcs projektje. Mint általában minden civil kezdeményezésű projekt, ez is túl nőtt az eredeti elképzeléseken és elburjánzott jó, és rossz irányba egyaránt. A jó irány az a megnövekedett kistermelői szám, a hagyományos gazdálkodási forma, amely képes környezetbarát módon termelni, illetve a felhagyott gyümölcsösök felfedezése, újraélesztése. A rendszeresen beindult havi termelői vásárok, a különféle fesztiválok előtérbe hozták a kistermelőket, piacot biztosítottak számukra. A tájgazdálkodásban is jelentős javulást hoztak az életre-kapott gyümölcsösök, farmok, újra megjelentek a tájban az állatok, a kisgazdaságok. Ezzel szemben a székely individualizmusnak köszönhetően a közösségi kezdeményezésben kialakított gyümölcsfeldolgozó nem tudta betölteni a szerepét, mert mindenki otthon akart dolgozni, és így gombamód elszaporodtak a mini gyümölcsfeldolgozók. A kistermelők még nem látták meg a lehetőséget az együttműködésben. Szintén alapítványi kezdeményezésre létrehozta a Civitas Alapítvány a Helyénvaló Helyi boltot, mint food hubot (élelmiszercsomópontot). Ennek alapja a rövid értékesítési lánc, piacteremtés a kistermelők számára, a termelő és a

vásárló összekapcsolása, segíteni a termelőt a jogszabályok betartásában, és a vásárló számára minél egészségesebb terméket ajánlani. A food hub folyamatosan szervez eseményeket mindkét célcsoport számára (a járvány idején erre nem volt lehetőség).
Addig, amíg az ország más tájain most keresik a stratégiai megoldásokat, Székelyföldön már rég kialakult modellek állnak a kistermelők rendelkezésére. Erről szól majd az Anyagok és módszerek fejezet.
Mindennapom munkája összefonódik a kutatásommal. Hiszem, hogy régiónknak (Székelyföld, Románia) szüksége van a lokalizált gazdaságra, a rövid élelmezési értékesítési láncokra és közösségi kezdeményezésekre, hogy eljusson az egészséges, friss helyi élelmiszer a helyi lakósokhoz. A 89-es változások nyakunkba zúdították a globalizáció termékeit, és a térség lakói nagy előszeretettel fordultak feléjük. Az elmúlt évek kutatásai során kiderült, hogy nagyon kevés adat birtokában kell döntsenek az arra kijelöltek a térség élelmiszer rendszeréről. Jelen kutatás egy helyzetképet vázol fel az értékesítési csatornákról, és arról, hogy milyen kutatások vannak Székelyföldön a lokalizációs élelmiszer kereskedelemre. Keresem a termelői piacokat, a közösség által támogatott mezőgazdasági projekteket, az élelmiszercsomópontokat (food hub), a szociális médiában működő értékesítési csoportokat, a falusi vendégasztalokat, vagyis mindazokat a megoldásokat, amelyek társíthatók a "Farmtól a villáig" stratégiához. Kutatásom a fenti adatok ismeretében vizsgálja a közösségi gazdasági megnyilvánulási formák életképességét, hatékonyságát, fenntarthatóságát.

Célkitűzés

Jelen kutatás egy helyzetképet vázol fel az értékesítési csatornákról, és arról, hogy milyen kutatások vannak Székelyföldön a lokalizációs élelmiszer kereskedelemre. Keresem a termelői piacokat, a közösség által támogatott mezőgazdasági projekteket, az élelmiszercsomópontokat (food hub), a szociális médiában működő értékesítési csoportokat, a falusi vendégasztalokat, vagyis mindazokat a megoldásokat, amelyek társíthatók a "Farmtól a villáig" stratégiához. Az áttanulmányozott szakirodalom szerint azért van szükség ezekre az információkra, mert a kistermelőket, kisgazdákat csak akkor lehet "átmenteni" a jövő generációk számra, ha ráébrednek az együttműködés, szövetkezés fontosságára. Ehhez jó példákra, jó gyakorlatokra van szükségük, hogy ezek alapján életben tudják tartani farmjaikat, gazdaságaikat. Célom ugyanakkor a Helyénvaló Kft esettanulmányán keresztül gazdasági mutatók tükrében bemutatni egy REL-t.

Irodalmi áttekintés

A nemzetközi szakirodalom elemzése mellett részletesen foglalkozom a hazai kutatási eredmények feltárásával, illetve értékelésével. PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic reviews and Meta-Analyses) módszeren alapuló szisztematikus szakirodalmi elemzést végeztem annak érdekében, hogy átfogó képet kaphassak a kutatási téma romániai, és ezen belül székelyföldi helyzetéről. A keresést az általam hozzáférhető Web of Science, Google Scholar és a Science Direct adatbázisában folytattam le. A következő kifejezésekre („Romania", „Romanian", „short food supply chain", "local food", "alternative food system", "local economy") futtattam le a keresést. A szakirodalmakat több szempont szerint elemeztem: kutatási téma, vizsgált sokaság, terület, alkalmazott módszertan. A legnagyobb sokaságot a WOS hozta: 415902. A három adatbázis szűkítése után 177 cikk maradt, amit elemzés után 57-re szűkítettem (1-es ábra, PRISMA Flow diagram)

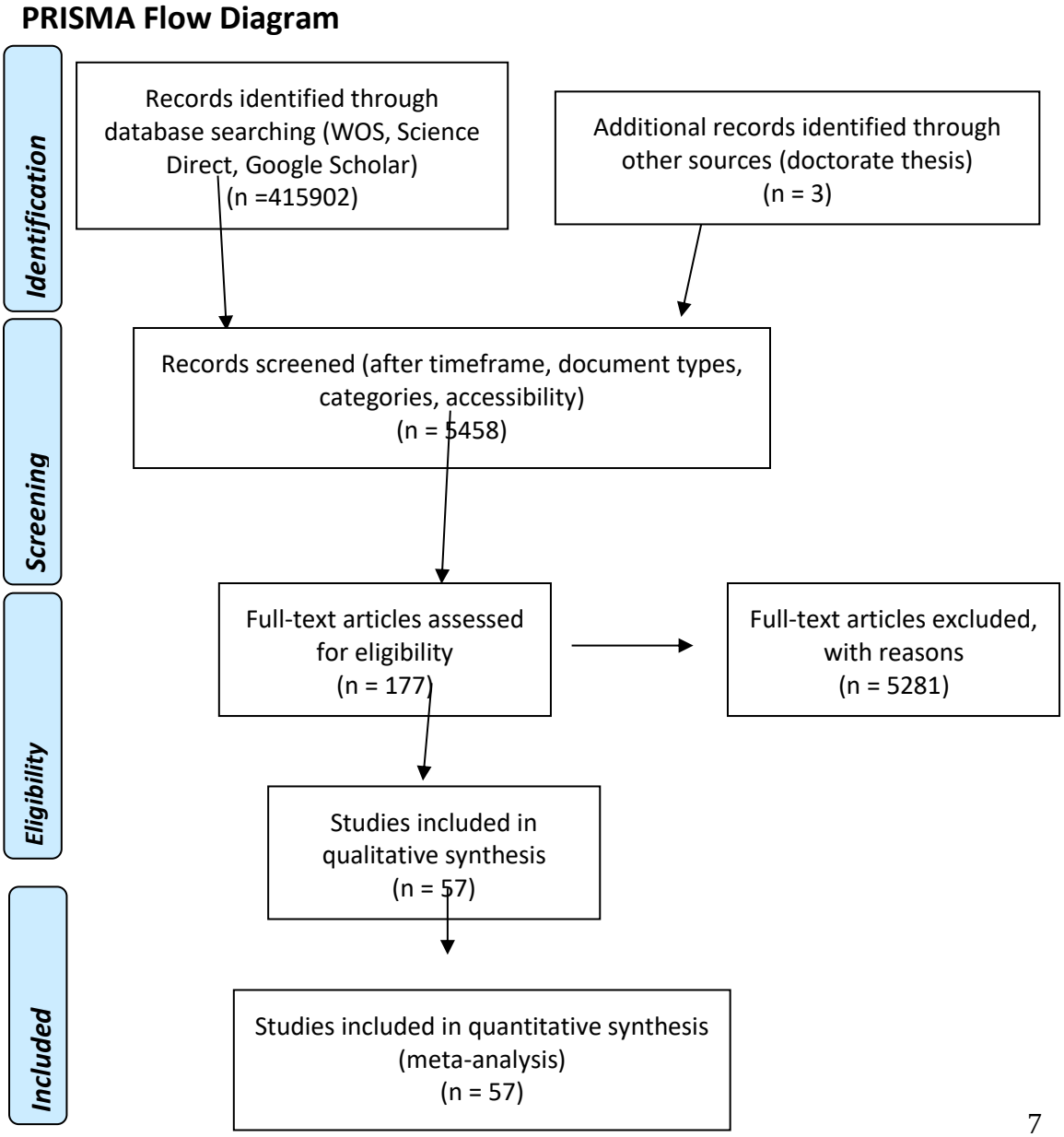

1-es ábra: PRISMA flow diagram a szakirodalom

A cikkek földrajzilag Romániát és Románia sajátságos régióit fedték le, csupán 3 kutatást találtam a Székelyföldre. Ezen kívül odafigyeltem az Európában létező szakmai anyagokra is a REL-ek kapcsán. Áttekintésemet a földrajzi tekintetben távolabbról kezdve szűkítem Székelyföldig (2-es ábra, a Székelyföld földrajzi behatárolása)

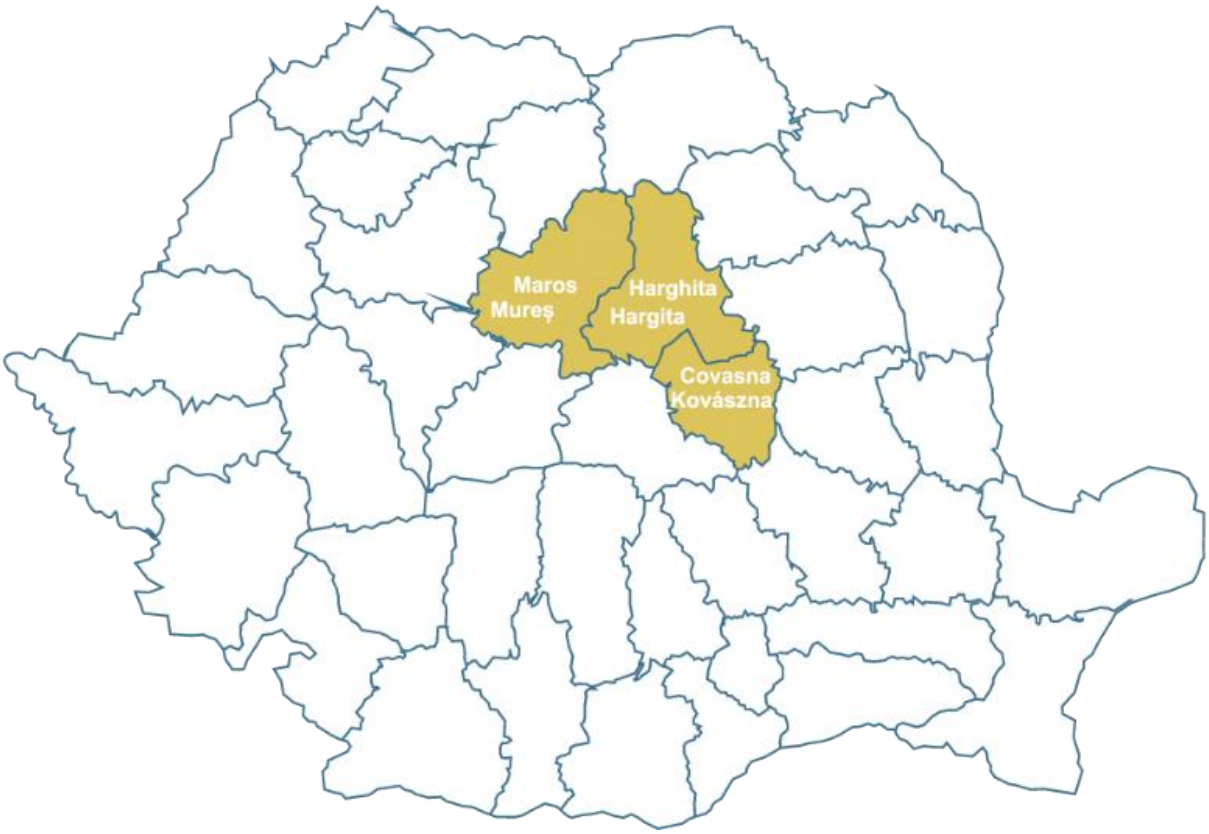

2-es ábra, a Székelyföld földrajzi behatárolása

Az átnézett szakirodalom foglalkozik a különböző REL fajtákkal. Jelen projektmunkában a REL fogalom átfogóan az alternatív élelmiszerrendszerekre vonatkozik:

- A fogyasztó és a termelő/feldolgozó közötti közvetlen személyes kereskedelmi interakcióval rendelkező, személyes REL-ek (közösség által támogatott mezőgazdsaág, a gazdaságon belüli értékesítés, a gazdaságon kívüli értékesítés);
- Közvetlen REL-ek, amelyek gyakran közvetítő szereplőket (pl. élelmiszer-központok/food hubok, szállítási rendszerek- ezek a termék hitelességére vonatkozó garanciát is magukban foglalnak az ellátási láncban);
- A területileg kiterjedt REL-ek esetében a fogyasztók nem a termelési régióban vásárolnak, és esetleg nincs közvetlen kapcsolatuk a termelési régióval. A termék és a termelők eredetére vonatkozó ismereteket és részleteket azonban közvetítik (pl. online

értékesítés, tanúsító címkék, vendéglátóipar (HoReCa), speciális kiskereskedők és tisztességes kereskedelem).

Napjainkban már több hibrid, nem teljesen kontrollált REL is megjelent a „piacon”. Ezek főleg a szociális médiában fellelhető vásárlói, értékesítési csoportok, amelyek már a kiválasztott Székelyföld régióban is jelentős helyi termék kereskedelmet bonyolítanak le.

Ahhoz, hogy a REL-ek valódi alternatívát jelentsenek a tömeges élelmiszertermelés és a hagyományos elosztás és fogyasztás számára, három elemre van szükség Barbera és Dagnes szerint (Barbera & Dagnes, 2016)

„a). elérhetőség (az REL-ek térbeli eloszlása, az agrár-élelmiszeripari termékek ára, a túlzott lokalitás vagy a magasabb jövedelmű fogyasztókra való összpontosítás miatti esetleges társadalmi kirekesztés elkerülése).

b). minőség: A REL-ek inkább a "puha minőségi" szempontokra helyezik a hangsúlyt, az érintett szereplők és a helyi környezet jellemzőire összpontosítva, beleértve a hagyományok, a bizalom, a kapcsolatok, a kapcsolatok szerepét, a környezet figyelembevételét, a közösségi értékeket és a gazdák elkötelezettségét, az élelmiszer olyan tulajdonságaira, mint az íz, a megjelenés, a származási hely szociokulturális környezete, valamint az áruk beágyazottságának, megbízhatóságának, társadalmi hasznának társadalmi dimenziójára

c). a fenntarthatóság, a REL-ek legfontosabb jellemzője a konvencionális élelmiszer rendszerekhez képest, tulajdonképpen maga a létjogosultságuk. Ajánlatos figyelembe venni az REL-ek korlátait, a költségeket és az előnyöket, amelyek mind a keresleti, mind a kínálati oldalon jelentkeznek. A REL-ek fenntarthatóságának mindhárom dimenziójának értékelése szükséges ahhoz, hogy alapos és objektív felsorolást kapjunk az alternatív élelmiszer-ellátási stratégiák által jelentett költségekről és előnyökről.”

Tematika alapján a cikkek egy része bemutatja a lokális, alternatív élelmiszerrendszereket, a rövid élelmezési-értékesítési láncokat, azok szerepét a helyi gazdaságban és a környezeti fenntarthatóságban, egy másik rész a farmerek, gazdaságok helyzetével foglalkozik, az agroökológia fontosságával, a harmadik rész a fogyasztók, vásárlók elvárásaival és szokásaival, a negyedik rész a COVID hatását kutatja a REL-ek, a helyi termék fogyasztásának szempontjából, több cikk foglalkozik esettanulmányok bemutatásával, illetve vannak, amelyek ajánlásokat fogalmaznak meg a politikum, a döntéshozók számára.

szűkítésére

Nagyon átfogó irodalmi áttekintés született nemrégiben egy olasz kutatócsoport jóvoltából az európai rövid élelmiszer-ellátási láncokról (REL). Szerintük az ellátási láncok új konfigurációi, szemben a globális hagyományos élelmiszerrendszerekkel világszerte felkeltik a kutatók

figyelmét, és a vidéki gazdaságok és általában az élelmiszerrendszer fenntarthatóságának helyreállítására szolgáló csodaszerként mutatják be őket. Ebben a összefüggésben a rövid élelmiszer-ellátási láncok (SFSC) fontossá válnak. Így történik ez Európában is, ahol stratégiákat és rendeleteket fogadtak el a megvalósításukra. Ők az elmúlt évtizedben folyóiratokban megjelent 108 cikkből álló mintán végzett tanulmányt mutatnak be. (Evola et al., 2022) nagyon fontos megállapítása a kutatásnak, hogy a REL-ek fenntarthatóságának pozitív megítélése nem tudományos bizonyítékokon alapul. Európai szinten a rövid élelmiszer-ellátási láncok kifejlesztése a "Farmtól a villáig" stratégia egyik fő pillére a fenntarthatóbb élelmiszerrendszerre való áttérés, és különösen a vidéki gazdaságok fellendítése szempontjából. (European Commission, n.d.) A vidékfejlesztés támogatásáról szóló 1305/2013/EU rendelet meghatározza a RELt: "olyan ellátási lánc, amelyben korlátozott számú gazdasági szereplő vesz részt, és amely elkötelezett az együttműködés, a helyi gazdaságfejlesztés, valamint a termelők, a feldolgozók és a fogyasztók közötti szoros földrajzi és társadalmi kapcsolatok iránt”. Tehát a gazdasági szereplők száma és a végrehajtás helyi léptéke két kiemelt tényező, sokat vitatott téma a közvetítő száma (internetes kereskedelem miatt is). De ennél nagyobb fejfájást okoz a szerzők szerint a helyi termék meghatározása, amely inkább kötődik a földrajzi távolsághoz, mint a REL. Tulajdonképpen nagyon sok esettanulmányt vonultatnak fel a kutatások és a 1o8 átvizsgált cikkből 8 romániai esettanulmány van. A REL-ek elemzése és fejlődése szempontjából a kutatások a farmerek és fogyasztók szempontjainak vizsgálatával foglalkoznak, és külön tematika a fenntarthatósági szempontok tudományos igazolására tett próbálkozás, amely nem teljesen egyértelmű.

Ugyanakkor, ha agroökológiai szempontból vizsgáljuk a kistermelők munkáját, akkor olyan pozitív szempontok kerülnek előtérbe, mint az autonómia növelése és a vidéki területek újjáélesztése, a paraszti identitás új értéket kap és erősödik a parasztok bizalma és részvétele a helyi élelmiszerrendszerben. (Altieri M, n.d.) Szintén Altieri kutatásából derül ki, hogy miért érdemes odafigyelnünk a megélhetési, kis farmokra, amelyek Romániában igencsak nagy számban vannak jelen, és amelyek például a Székelyföld tájképét is varázslatossá alakítják.

a. A kisgazdaságok a világ élelmezésbiztonságának kulcsa

b. A kisgazdaságok termelékenyebbek és erőforrás-kímélőbbek, mint a nagyüzemi monokultúrák.

c. A hagyományos és biodiverzitással rendelkező kisgazdaságok a fenntarthatóság modelljeit képviselik.

d. A kisgazdaságok a GMO-mentes agrobiodiverzitás szentélyét jelentik.

e. A kisgazdaságok hűsítik a levegőt (Altieri, n.d.)

A kisgazdaságok ezek szerint az élelmezésbiztonság kulcsát jelentik, a lokalizált, alternatív élelmiszerrendszerek pedig kiszolgálják ezt a biztonságot.

Szűkítve a kört, több kutatásban is belebotlunk abba a ténybe, hogy rendkívül polarizált mezőgazdasági struktúra jellemzi Romániát, amelyben az 1 hektár alatti kis gazdaságok az összes gazdaság több mint felét (55,3%) teszik ki, ami az ország mezőgazdasági hasznosítású területének 5%-át (65 2800 hektár) jelenti a Mezőgazdasági és Vidégfejlesztési Minisztérium adatai alapján. Ugyanakkor a 10 ha alatti gazdaságok (önellátó és fél-önellátó gazdaságok) a gazdaságok 97,5%-át és a hasznosított mezőgazdasági terület 45,4%-át teszik ki. A spektrum másik végén a 100 hektár feletti nagygazdaságok állnak, amelyek annak ellenére, hogy a gazdaságok mindössze 0,4%-át képviselik, a mezőgazdasági terület 48,2%-át használják. A 10 és 100 hektár közötti közepes méretű gazdaságok, amelyek az európai mezőgazdaság gerincét alkotják, hazánkban gyengén képviseltetik magukat. Ezek a gazdaságok a gazdaságok teljes számának 2,1%-át és a teljes terület 6,4%-át képviselik, ez a felosztás a 3-as ábrán látható. (Feher et al., 2017)

Romania's agricultural structure, 2013.
Source: Authors' calculation based on Ministry of Agriculture and Rural Development (2017) and Eurostat (2017a,g).

Facility type	Size (hectares)	Number	%	Area (hectares)	%
Agricultural households	< 1	2009290	55.3	652800	5.0
Subsistence and semi-subsistence farms	1–10	1531650	42.2	5269900	40.4
Commercial family farms	10–100	75640	2.1	832690	6.4
Commercial farms (companies)	> 100	13080	0.4	6300460	48.2
Total	X	3629660	100.0	13055850	100.0

3-as ábra: a romániai agrárterület felosztása

Ez a terület-struktúra, a nagyszámú kistermelő újabb akadályokat gördít a hatékonyság útjába. Azt is mondhatnánk, hogy még nem elég nagy a kényszer ahhoz, hogy szövetkezetekben, partnerségekben gondolkodjanak ezek a kistermelők annak érdekében, hogy magasabb áron és nyomonkövethetően értékesítsék termékeiket. A kutatások szerint több tényező is felelős ezért, részben a kommunizmus fájdalmas emlékű szövetkezetesítése, rézben a nagyon nagy bizalom hiány a gazdák között. Romániában, Lengyelországban a termelők szervezetei, szövetkezetei még nagyon kis számban jelennek meg a többi EU-s államhoz képest, és ennek

élelmiszerbiztonsági következményei is vannak, illetve Romániában megkérdőjelezi a kistermelőktől való vásárlást. (Amat et al., 2019). "Élelmiszerbiztonsági szempontból a Csehországban, Franciaországban, Magyarországon és Romániában működő feldolgozók és nagykereskedők között hét jelezte, hogy a termelői szervezetektől való vásárlás - szemben az egyéni gazdálkodókkal - nagyobb biztosítékot nyújt az élelmiszeripari vállalkozók számára a termék vagy összetevő nyomon követhetőségét illetően egészen az elsődleges termelés szintjéig. Valójában két romániai feldolgozó jelezte, hogy a megbízható nyomonkövethetőségi rendszer hiánya az elsődleges termelés szintjén döntő tényező, amely bizonyos vállalkozókat arra késztet, hogy külföldön vásároljanak mezőgazdasági termékeket."

Egy másik súlyos gond a farmerek, kistermelők ismerethiánya. A gazdaságok több mint 90%-át formális mezőgazdasági képzettséggel nem rendelkező személyek vezetik. Még a viszonylag nagy gazdaságok, azaz a 8-16 ESU méretű gazdaságok (9 600-19 200 euró standard bruttó árrés) 80%-át is olyan vezetők irányítják, akik csak gyakorlati tapasztalattal rendelkeznek a gazdálkodásban, de formális mezőgazdasági képzés nélkül. (Salasan, 2009)

Ahhoz, hogy javítani lehessen a termelői csoportok alakulását, a szövetkezési kedvet, sokkal több információt kell eljuttatni a gazdákhoz, kiemelve elsősorban a szövetkezések gazdasági hasznát.

Mielőtt megmutatnám a legrelevánsabb esettanulmányokat és azokon keresztül a romániai REL formákat, egy érdekes aspektusra még felhívom a figyelmet.

A hagyományos élelmezési rendszerek fenntartásának egyik következménye a parasztok megfosztása az őket illető pozíciótól. A parasztokat gyakran lekicsinylő kifejezésekkel illetik, holott nagyon jelentős a szerepük a szegénység csökkentésében és az élelmezésbiztonsághoz való hozzájárulás tekintetében. A fenntarthatóság szempontjából a paraszti gazdálkodás számos elvét fontosnak tartják az alternatív, lokális, rövid élelmiszerrendszerek kiépítése okán. .(Smeds, 2014)

A szakirodalmi áttekintést szűkíteni próbáltam és Románia több régiójában találtam esettanulmányi elemzést a rövid élelmezési-értékesítési láncok különböző formáira a közösség által támogatott mezőgazdaságtól, a food hubon keresztül a jól szervezett termelői piacokig. Az esettanulmányok átölelik Románia egész területét. A Temes és Hunyad megyei közösség által támogatott mezőgazdasági modell (ASAT Románia) (Möllers, n.d.), a Teleormani Termék márkanév (Cetina et al., 2020), a máramarosi tejfeldolgozók (von Oppenkowski, 2019), a kolozsvári Bejön a vidék mozgalom (Havadi-Nagy, 2021), mind mind a lokalizált élelmiszerrendszerek jó példái.

Néhány fontosabb eredményt emelek ki, pontosan idézve a kutatók egy-egy következtetését.:

“Az élelmiszer- és tejtermékek kiskereskedelmi ágazata egyre inkább konszolidálódik, miközben a jelenlegi informális kereskedelmi tevékenységekről nem állnak rendelkezésre megbízható adatok. A Factor Research Development Center jelentése szerint a városi vásárlók 80%-a üzletekben vásárol, míg 42%-uk a termelői piacokon, 31%-uk pedig vidéki ismerősöktől szerzi be a sajtot. Ugyanakkor a jelentés szerint a tejnek mindössze 19,5%-át csomagolják és értékesítik üzletekben. Ez jól mutatja a gazdaságon belüli fogyasztás és a tejtermékek körüli informális tevékenységek hatalmas mennyiségét.” (von Oppenkowski, 2019)

“A kistermelők körében végzett kvalitatív kutatások azt mutatták, hogy a kistermelők nem hajlandóak semmilyen többletmunkát végezni a hatékonyság növelése érdekében. A társulás számukra nem tűnik reálisnak, a szupermarketek követelményei lehetetlennek tűnnek, a tároló- és feldolgozóközpontok létrehozása pedig nem könnyen elérhető. Ilyen körülmények között a saját értékesítési láncok létrehozása és saját márka létrehozása utópiának tűnik.”(Cetina et al., 2020). Ez a kutatói csoport kidolgozott egy marketing-menedzsment oktatási anyagot a kistermelők számára, amellyel saját termékeiket hatékonyabban állíthatják elő és vihetik piacra.

“A kistermelők számára a CSA-partnerség (közösség által támogatott mezőgazdaság) mindaddig vonzó, amíg árprémiumot kínál. Romániában a kis, félig önellátó gazdaságok termelése gyakran de facto közel áll a biotermeléshez, de a gazdák nem engedhetik meg maguknak, hogy tanúsíttassák. Ezt a fajta mezőgazdaságot "hagyományos mezőgazdaságnak" nevezik; ez nem teszi lehetővé a gazdák számára, hogy hozzáférjenek a biotermékek piacának árprémiumához. Az CSA partnerségek ezt a fajta mezőgazdaságot hivatalos tanúsítás nélkül is díjazzák. A fogyasztó-partnerek korlátozott számának megfelelően azonban a CSA csak a gazdálkodók kisebbsége számára jelent lehetőséget.” (Möllers, n.d.)

“Megállapíthatjuk, hogy Románia számos kedvező körülménynek köszönhetően jelentős erőforrásokkal rendelkezik az alternatív élelmiszerhálózatok megvalósításához. Ahhoz azonban, hogy a vidékfejlesztés hatékony eszközévé váljon, úgy látjuk, hogy a hozzáférhetőség, az intézményi és politikai támogatás, valamint a termelők és a fogyasztók fenntartható fogyasztásra való nevelése terén még javulásra van szükség".(Havadi-Nagy, 2021)

“A termelők dolga lenne a fogyasztók tájékoztatása, felvilágosítása a helyi termékek fontosságáról.” (Brasov & 2017, n.d.) Ez egy nagyon érdekes megállapítás, amelynek nem igazán van létjogosultsága. Romániában a törvénykezés nem tesz különbséget kis-, és nagytermelő között, a kistermelő is ugyanazon elvárásoknak kell megfeleljen, mint egy nagy élelmiszer gyár, ahol külön osztály foglalkozik a termeléssel, marketinggel, logisztikával, jogi

megfelelőséggel, stb. Egy kistermelőnek mindezt egyedül, vagy családtagjaival együtt kell megoldania, és nem igazán reális az az elvárás, hogy még a fogyasztót is oktassa.

"Döntéshozók számára érdekes fő következtetésünk, hogy a helyi élelmiszer- rendszerek sokkal inkább a társadalmi kohézió előmozdítói lehetnek, mintsem a vidékfejlesztés hajtóerői. E rendszereknek közvetlen és nem piacosítható előnyeik révén kétségtelenül fontos szerepe van a helyi térségek életminőségének javításában."(Szente et al., 2021). Nagyon fontos szempont a döntéshozók számára foglalkozni ezzel a „hajtóéerő" státusszal.

A bukaresti székhelyű Romanian Center for European Policies (CRPE) egy átfogó kutatás adott ki a romániai food hubok helyezetéről. Az ők kutatási eredményeik alapján: „Romániában az élelmiszer-kereskedelem egyre inkább a nagy kiskereskedelmi láncokban zajlik, míg a kistermelők és a mezőgazdasági termelők főként a hagyományos piacokhoz fordulnak, vagy egyes esetekben közvetlenül a közvetítőknek adják el termékeiket, gyakran nevetséges áron. Az USAID 2018-ban kiadott jelentése szerint a négy nagy szupermarketlánc szereplői akkoriban a romániai élelmiszerpiac mintegy 60%-át ellenőrizték, miközben a szupermarketekben értékesített termékeknek csupán 15%-a volt kizárólag helyi eredetű.(*RAPORT-CRPE-12.2021-Food-Hubs-Report*, n.d.)

Az idén februárban készült BIOEAST (Zsófia Benedek, 2022) kutatás eredményeiből is kiemelek néhányat. Számos kutatási projekt (Strenght2Food, SMARTCHAIN, SKIN, Fox processing in the box, BOND, RURALF stb.) foglalkozott a helyi élelmiszerrendszerek környezeti, társadalmi és gazdasági szempontjainak értékelésével, és szolgáltatott releváns adatokat a további elemzéshez. Ezek az Európai Innovációs Alap által finanszírozott kutatási projektek mélyebb elemzést végeztek a helyi élelmiszerrendszer mutatóiról, akadályozó és sikertényezőiről. Ezek a jelentések azonban általános európai áttekintést nyújtottak, főként az európai legjobb gyakorlatokra összpontosítva. A fókuszcsoportok jelentéseit, a kérdőíveket, a hatáselemzéseket és egyéb publikációkat kidolgoztuk és szintetizáltuk, különös tekintettel a BIOEAST Foresight Exercise (https://bioeast.eu/) által azonosított forgatókönyvekre, amelyek új megközelítést határoztak meg a szakirodalmi áttekintésünkhöz.

Ha az élelmiszereket a régióban állítják elő, dolgozzák fel és fogyasztják el, a régió maga is jól jár. Ez a helyi élelmiszerrendszer paradigmájának fő üzenete.

Hasonló folyamat játszódik le a helyi termelési rendszerekben is. A lényeges különbség az, hogy a termelők és fogyasztók sokkal szélesebb köre vesz részt az új élelmiszer-ellátási rendszerben. A helyi termékek előállítása és a helyi élelmiszerrendszerek iránti termelői és fogyasztói kereslet az elmúlt évtizedekben folyamatosan nőtt. A helyi termékek iránti növekvő fogyasztói keresletet fokozatosan befolyásolják a rövid ellátási láncok köztes szereplői. A

turizmus, a vendéglátás és a vendéglátás fontos szerepet játszik a fogyasztók helyi termékekkel való ellátásában. E folyamatok eredményeképpen az Európai Gazdasági és Szociális Bizottság (EGSZB, 2019) terítékre hozta, hogy a mezőgazdasági termelők 15 %-a termelésének felét rövid ellátási láncokon keresztül értékesíti, és ötből négy európai polgár fontosnak tartotta "a mezőgazdasági termelők élelmiszerláncban betöltött szerepének megerősítését". A rövid ellátási láncok egyre nagyobb teret nyernek Európa különböző országaiban, de nem azonos ütemben.

A BIOEAST jövőkép-forgatókönyvek és a szakértői testület munkája alapján a BIOEAST-országokban megkezdődött a paradigmaváltás. Szinte valamennyi forgatókönyv a helyi élelmiszerrendszerrel, mint a holisztikus élelmiszerrendszer beágyazott részével számol. Ez azt is jelenti, hogy a kormányzásnak el kell fogadnia a jelenlétét, és a kis- és családi gazdaságok helyzetének megerősítése érdekében a közép-kelet-európai országokban a csatornákra kell összpontosítania. A kkv-k kapacitásainak javítása nemcsak a gazdaságon belüli képességeken múlik, hanem az általános gazdasági és intézményi környezeten is, mind regionális, nemzeti és nemzetközi szinten.

A BIOEAST országokra végzett kutatás alatt kiderült, (Zsófia Benedek, 2022) hogy REL témában szinte semmilyen adatot nem lehet elérni Romániára a hivatalos adatbázisokban, de az Agrárminisztérium, illetve az ellenőrző hatóságok (Megyei Állategészségügyi és Élelmiszerbiztonsági Hivatal, Közegészségügyi Hivatal) adatbázisaiból sem. Így egyértelművé vált számomra, hogy saját adatbázist kell elkészítsek a Székelyföldön működő alternatív élelmiszerrendszerekről.

A szakirodalmi áttekintés után egyértelművé vált számomra, hogy saját adatbázist kell elkészítsek a Székelyföldön működő alternatív élelmiszerrendszerekről. Kutatásomat az engedélyező és ellenőrző hatóságok adatbázisaival kezdtem, amelyek nagyon hiányosak (helyzetismeretem teszi ezt a megállapítást). Több hivatal képviselőjét próbáltam elérni, de egyelőre csak a Hargita Megyei Mezőgazdasági Kifizetési Ügynökségnél jártam sikerrel. Ők hajlandóak lesznek a rendelkezésemre bocsátani a gazdaregisztert, amelyből megtudhatom az 1 ha-nál nagyobb területen gazdálkodók adatait a termékekre, helyszínre vonatkozóan. Ezután internetes adatgyűjtésbe kezdtem és sikerült megjeleníteni egy táblázatot, amely majd tovább fog bővülni, hogy értékelni tudjam az egyes megoldások hatékonyságát.

Anyagok és módszerek

A projektmunka során használt anyagok, adatok és módszerek nagyon változatos palettát mutatnak. Egyik jelentős elem volt az irodalmi áttekintés, amelyet kiegészítettem a helyi

lokális gazdasági kezdeményezések kutatásával és ebből született egy adatbázis, amely további mélyítésre, felöltésre vár. Ezenkívül a Helyénvaló food hub (élelmiszercsomópont) esettanulmányát hoztam, részletes jógyakorlatként, gazdasági mutatókkal.

Egy későbbi célja lesz a kutatásomnak, hogy szélesebb képet kapjunk a helyi élelmiszerrendszer jelenlegi helyzetéről, és mélyebben megértsük a további fejlődést korlátozó tényezőket. A Bioeast kutatás adatait és módszertanát felhasználva secunder és primer elemzést végezek majd, hogy meghatározzam azokat a mutatókat, amelyeket forgatókönyvek készítéséhez és a helyi élelmiszerrendszerek összehasonlító elemzésének megfogalmazásához lehet alkalmazni. Egy ilyen tényező az élelmiszer-relokalizációs termelői index (ÉRTI), amely alkalmas a helyi élelmiszertermelés jellegzetességeinek térbeli megjelenítésére, a jelenlegi kistermelői aktivitási szint és a jövőbeli fejlődési potenciál értékelésére. Ezt az indexet a Balázs Bálint és Benedek Zsófia (Benedek & Balázs, 2014) szerzőpáros alkalmazta magyarországi példákra. „Módszerünk alkalmas a helyi élelmiszerrendszerek szakpolitikai fejlesztésének megalapozására, hiszen kimutatja a fejlődési egyenlőtlenségeket, a fejlesztendő területeket, s ezáltal hozzá tud járulni realisztikus politikai célok kitűzéséhez, valamint az elért eredmények objektív értékeléséhez. … Elméleti szinten számtalan indikátor áll rendelkezésre a kis léptékű élelmiszer-előállítók működésének jellemzésére, ezek közül azonban csak néhány alkalmas az egész országra kiterjedő elemzésre, amely mind a 19 megye és Budapest esetében is releváns. Az élelmiszer-relokalizációs termelői index kialakításához öt indikátort használtuk: Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli-társadalmi különbségei Magyarországon, a biogazdálkodók száma, a helyiélelmiszer-adatbázisban hirdető helyi termelők száma, a kistermelők száma, a védjegyek száma, értékesítésre termelő egyéni gazdaságok száma.

Saját kutatási táblázatomban a konvencionális és nem konvencionális alternatív élelmiszerrendszereket igyekeztem feltérképezni a Székelyföldön. Ez a táblázat (1-es táblázat) képezi majd az élelmiszer-relokalizációs termelői index alapját.

Székelyföldet Hargita, Maros és Kovászna megyével azonosítottam ebben a kutatásban, és eredményeim magukba foglalják az ellenőrző, engedélyeket kiállító szervek honlapjain található, valamint saját internetes kutatási adataimat. A 2020-as Országos Mezőgazdasági Regisztert még nem hozták nyilvánosságra (https://insse.ro/cms/ro/RGA2020/).

Lokalizált élelmiszer	Hargita megye	Maros megye	Kovászna megye
Közösség által támogatott mezőgazdaság	0	Fókusz Öko Központ WebKamra	0
Élelmiszercsomópont	Helyénvaló Helyi	0	0
Termelői és értékesítési szövetkezetek	34	20	19
Piacok és termelői vásárok	Csíkszereda (minden hónap harmadik szombat), Székelyudvarhely (minden hónap utolsó szombat), Gyergyószentmiklós (minden hónap második szombat). Termelői piac: Székelyudvarhely kedd és csombat, Csíkszereda szerda, Gyergyószentmiklós szombat, Gyergyóalfalu péntek, Gyergyóújfalu csütörtök, Fisagmenti Góbé piac Csíkszentgyörgy (évente	Petry Termelői Vásár, Targul Cetatii- Vásár-hely, napi piac Marosvásárhely	Kézdivásárhely termelői vásár (minden hónap második szombat), városi nyitott piacok: Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Kovásznán, Baróton és Bodzafordulón
Tejautomaták	45 darab	12	0
Falusi vendégasztal	4 darab: Csíkszentimre, Kissolymos, Bélbor, Gyimesközéplok	1 (Csatófalva)	1 darab: Bükkszád
Közösségi médiában alakult értékesítési csoportok	Csíki Kiskertes Mozgalom (12186 tag), Helyi termelők piaca-Székelyudvarhely és környéke (26612 tag), Nyikómenti Helyi termékek (1007 tag), Gyergyói Kiskertes Mozgalom (2411 tag), Produs in Toplita (2372 tag)	Helyi termelők piaca-Maros (26000 tag)	Helyi termelők és tenyésztők-Sepsiszentgyörgy és környéke (2369 tag), Sepsiszentgyörgyi őstermelők és vásárlók (10000 tag), Erdővidéki házi finomságok (5000 tag)
Közösségi manufaktúrák, egyesületek	Székelygyümölcs (Farkaslaka), Agrocaritas Vidékfejlesztés (Gyergyószentmiklós),	Szászkézd , Szászfehéregyháza (Viscri)	
Mozgóboltok	14	327	9
Webshopok	7 bejegyezve + www.helyenvalo.ro+ Szekelytermek.ro	5 + Agro-mania.ro	2
Méhészeti Szaküzlet	2	1	3
Forrás: DSVSA Mures, DSVSA Covasna, DSVSA Harghita +saját internetes keresés (2022 március-április)			

1-es táblázat- Székelyföld alternatív élelmiszerrendszerei- saját kutatás

Elemezve a fenti adatokat felmerül a kutatóban a kérdés, hogy a legnagyobb fogyasztói lélekszámot megjelenítő, a közösségi médiában alakult értékesítési csoportok (87957 tag 2022.04.24-én) milyen mértékben elemezhetők a fehér gazdaság keretei között? Talán ez a legnagyobb dilemma, ami a kutatásból számomra kiderült!

Helyénvaló esettanulmány

A Helyénvaló élelmiszer-központ (food hub) története:

2017-től kezdődően öt élelmiszer-központ jött létre Romániában, különböző városokban: közvetlen forgalmazás és webshop Iaşi-ban, Kolozsváron, Putnán, Brassóban, bolt és webshop Székelyudvarhelyen (Odorheiu Secuiesc), az ún. Helyénvaló. A kisbolt működtetésére a Civitas Alapítvány egy társadalmi vállalkozást hozott létre. Ezeket a projekteket a Romániai Amerikai Alapítvány (www.raf.org) támogatta és támogatja.

Ahhoz, hogy megértsük a rövid értékesítési láncok fontosságát, egy történelmi sétát kell tennünk a romániai forradalom előtt 1989-től, amikor az őslakosság csak román termékekhez jutott hozzá. A kínálat nagyon korlátozott és korlátozott volt, nem voltak hipermarketek és bevásárlóközpontok. A kereskedelmi reklámok egyáltalán nem voltak megengedettek, még az

egyetlen országos televíziós csatornán sem. A nemzetközi utazásokat minden második évben egy látogatásra korlátozták. A forradalom jelentős változást hozott a románok életében, mivel a nagyvárosokban épült hatalmas bevásárlóközpontokban bevásárolni kezdtek, és a nyugat-európai, valamint az amerikai áruk nagy mennyiségben elárasztották a bevásárlóközpontokat.

A Civitas Alapítvány 2011-től minden év szeptemberében megszervezte a Gyümölcsfesztivált, ahová az Udvarhely környéki helyi kistermelőket hívták, hogy bemutassák a helyi gyümölcsökből/árukból készült termékeiket. Egy egész mozgalom indult el, mivel a környékbeli gazdák először újra felfedezték a régóta elhagyott gyümölcsösöket, majd megtanulták, hogyan kell azokat fenntartani és fejleszteni, ezt követően elkezdték értékesíteni termékeiket, és végül minden következő szeptemberben csatlakozhattak a Gyümölcsfesztiválhoz. 2020 szeptemberében a COVID 19 miatt nem engedélyezték a fesztivált.

A székelyudvarhelyi élelmiszeripari csomópont létrehozásán dolgozva a munkatársaknak fontos volt áttörni a mainstream közgazdaságtan paradigmáját, amely szerint a vállalatok egyetlen küldetése a profitszerzés. Be akarták bizonyítani, hogy a jótékonykodás is lehet egy vállalkozás célja, ahogyan azt Magnuson az alábbiakban oly világosan megfogalmazza. "Az emberek rengeteg alternatív intézményt hoznak létre, hogy megváltoztassák a rendszer jellemzőit. Az ehhez vezető út helyi szinten kezdődik, ahol az egyének és közösségek tudatosságuk révén új intézményeket alakítanak ki, amelyek az emberi és ökológiai jóléthez, a rendszerjellemzők megváltoztatásához vezetnek." (Mindful Economics: How the U.S. Economy Works, Why it Matters, and How it Could Be Different | Joel Magnuson | 2. oldal, n.d.)

A Helyénvaló food hub egy úttörő, alternatív találkozóhely a tudatos vásárlók és a rendes székelyföldi termelők számára. A termékeket 70 km-es körzetből szállítják. A bolt 2018 májusában 23 helyi termelő termékeivel nyílt meg, és ma már 108 helyi termelő közel 1300 terméke található a boltban (pékáru, hústermékek, tejtermékek, friss és feldolgozott zöldségek, gyümölcsök, tea, fűszerek, kézműves termékek). A helyi piacon és a boltban történő értékesítésre vonatkozó jogi követelmények eltérőek Romániában. A kistermelőknek szigorúbb követelményeknek kell megfelelniük, ha árujukat a bolton keresztül akarják értékesíteni.

Egy termék akkor tekinthető helyénvalónak, ha ésszerű és tudatos tervezésű, a környezeti erőforrásokat mértékletesen használja, minimálisra csökkenti a hulladékot, az emberi munkaerőt bölcsen használja, helyesen teszi, és megfelel a közösség igényeinek.

A helyénvaló vállalkozó/termelő jellemzői: erőszakmentesség, őszinte törődés, nagylelkűség, együttműködés, természetszeretet.

A Helyénvaló munkatársai úgy vélik, hogy a Kloppenburg (Kloppenburg et al., n.d.) által azonosított fenntartható élelmiszerrendszer mind a 14 jellemzője szerepel az üzleti modelljükben:

- Ökológiai szempontból fenntartható: az áruszállítás optimalizálásán dolgoznak, összekapcsolják a beszállítókat és ösztönzik a közös szállítást; az üzlet közösségi kampány keretében újrahasznosítja a teáscsészéket.
- Tudatos/kommunikatív: kínálata erősíti a társadalmi kohéziót és a közösségi szellemet, a közösségeket környezetbarát magatartásra és aktív polgári szerepvállalásra ösztönzi.
- Közvetlen: közvetlenül a termelőt köti össze a vevővel/ nincsenek viszonteladók, forgalmazók (rövid értékesítési lánc).
- Gazdaságilag fenntartható egyelőre, a gazdasági fenntarthatóságot csak a pályázati háttér biztosítja, de nem áll messze attól, hogy önfenntartóvá váljon.
- Közösségi hely; a termelőkre és a fogyasztókra egyaránt fókuszál; előadásokat tart a megfelelő és egészséges táplálkozásról; részt vesz a gyermekek helyi értékekre, helyi termékekre való nevelésében.
- Fenntarthatóan szabályozott: a romániai környezetvédelmi követelményeknek megfelelően működik.
- Igazságos/etikus: az áruk árát a termelőkkel közösen határozzák meg.
- Szakrális: a vállalkozás elsődleges szempontja a rövid értékesítési lánc működtetése, az egészséges helyi élelmiszerek fogyasztásának terjesztése a lakosság körében, nem pedig a profitszerzés.
- Egészséges: az üzlet egészséges, helyi termékeket árul.
- Sokszínű: különböző témákban képzéseket kínál kistermelőknek: a Fogyasztóvédelmi Hivatal, a Környezetvédelmi Hivatal, a Közegészségügyi Hivatal, az Állategészségügyi Hivatal előírásai; a munkatársak részt vesznek különböző rendezvényeken az üzlet népszerűsítése érdekében;
- Kapcsolati: teázásokat, kóstolókat, farmlátogatásokat szervez; van egy falugazdásza, aki napi kapcsolatban áll a régió kistermelőivel. Nagyon nagy a sajtójelenlét, több kisfilmet készítettek a helyi termelőkről, amelyek elérhetők a Helyénvaló Youtube csatornáján (https://studio.youtube.com/channel/UCRmtUSWxKHqpjeZKMlulDPA/videos/upload?filter=%5B%5D&sort=%7B%22columnType%22%3A%22date%22%2C%22sortOrder%22%3A%22DESCENDING%22%7D)

- Kulturálisan tápláló: közösségi teret kínál a találkozókhoz.
- Szezonális/időszaki: a bolt csak szezonális friss gyümölcsöket és zöldségeket kínál.
- Értékorientált (társulási) gazdaság: támogatja a helyi és regionális gazdaságot; biztosítja az alapvető élelmiszerellátást; foglalkoztatási lehetőségeket és munkahelyeket teremt.

A tervezők koncepciója szerint a Helyénvaló több mint egy egyszerű bolt. Ez egy közösségi hely, a helyi termelők és a fogyasztók találkozási pontja, egy kóstolóhely. Olyan hely, ahol a vásárlás folyamatához környezeti és társadalmi szempontok is kapcsolódnak. Korlátozott termékválasztékkal rendelkezik, kizárólag helyi termékeket kínál.

A megfelelő mutatókat minden évben mérik (4-es ábra), hogy kiderüljön, hogyan sikerült az élelmiszeripari központnak segítenie a kistermelőket a piacra jutásban, a tudás megszerzésében és a környezeti hatás csökkentésében.

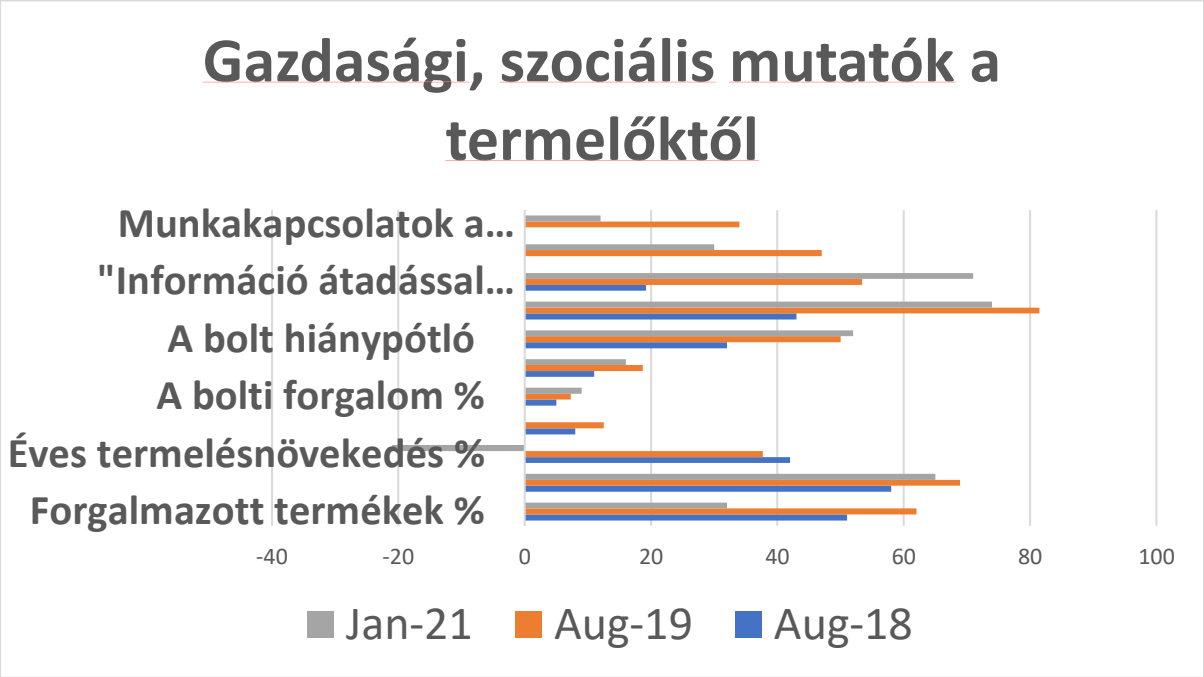

4-es ábra Gazdasági és szociális mutatók Helyénvaló termelőktől, 2021. Saját adatok

A kitöltött kérdőívek alapján úgy tűnik, hogy a termelői együttműködés gondolata lassan érik be. A projekt kezdetén (2018) még nem álltak kapcsolatban egymással, mi több, csak riválisoknak tekintették egymást. Fokozatosan azonban rájöttek, hogy jobban járnak, ha segítik egymást. Már elkezdték használni a közös szállítást és termékszállítást, az utóbbi időben együtt járnak a vásárokra, elkezdtek találkozni egymással. Amellett, hogy rájöttek, hogy a termékek értékesítése közös cél számukra, azt is kezdték érezni, hogy az élelmiszer-központ a létfontosságú információk átadásával szolgálja őket. Egyelőre a food hub gazdasági szerepe nem olyan jelentős, mint a társadalmi szerepe. Amint látható, a járvány idején jeéentősen visszaesett a kistermelők termelése.

A Helyénvaló élelmiszeripari központ két nyelven /román, magyar/ működő webáruházzal rendelkezik: www.helyenvalo.ro.

A Helyénvaló esettanulmány tanulságai

"A Helyénvaló egy oázis a fogyasztói társadalom sivatagában." (Kolumbán Gábor)
Romániában nagyon kevés civil szervezet jegyzett be saját üzletet. A vállalkozói tevékenység más gondolkodásmódot igényel, mint amit a civil szervezetek vezetői alkalmaznak. A piacgazdaság követelményei profitorientált gondolkodást követelnek, és ezt nehéz egyensúlyba hozni a jövőbe vetett hittel. A székelyudvarhelyi Civitas Alapítvány a Helyénvaló élelmiszeripari csomóponttal igen ambiciózus feladatot vállalt. Ez a környékbeli kistermelőktől származó élelmiszereket egy rövid értékesítési láncon keresztül, viszonteladók nélkül értékesíti a helyi lakosság és a térségbe érkező turisták számára. További feladat volt egy webshop elindítása, amikor az élelmiszerrendelés még nem elterjedt a román piacon.
Mindkét feladat időt, türelmet és kemény munkát igényel. A cég 4 részmunkaidős munkatársat foglalkoztat, 2 eladót egy üzletvezetőt és egy ügyvezetőt, valamint a Civitas Alapítványtól még két másik személy segíti a munkájukat (marketing, projektasszisztens, rendezvényszervezés). A gazdasági mutatók (5-ös ábra) egyértelműen a bevételek lassú, de folyamatos növekedését mutatják. A vállalatnak még legalább 2 évnyi pénzügyi infúzióra van szüksége ahhoz, hogy elérje a fenntarthatósági pontot. Az online rendelések is egyre erőteljesebbek, ami hosszabb távon ki is válthatja a fizikai boltot.

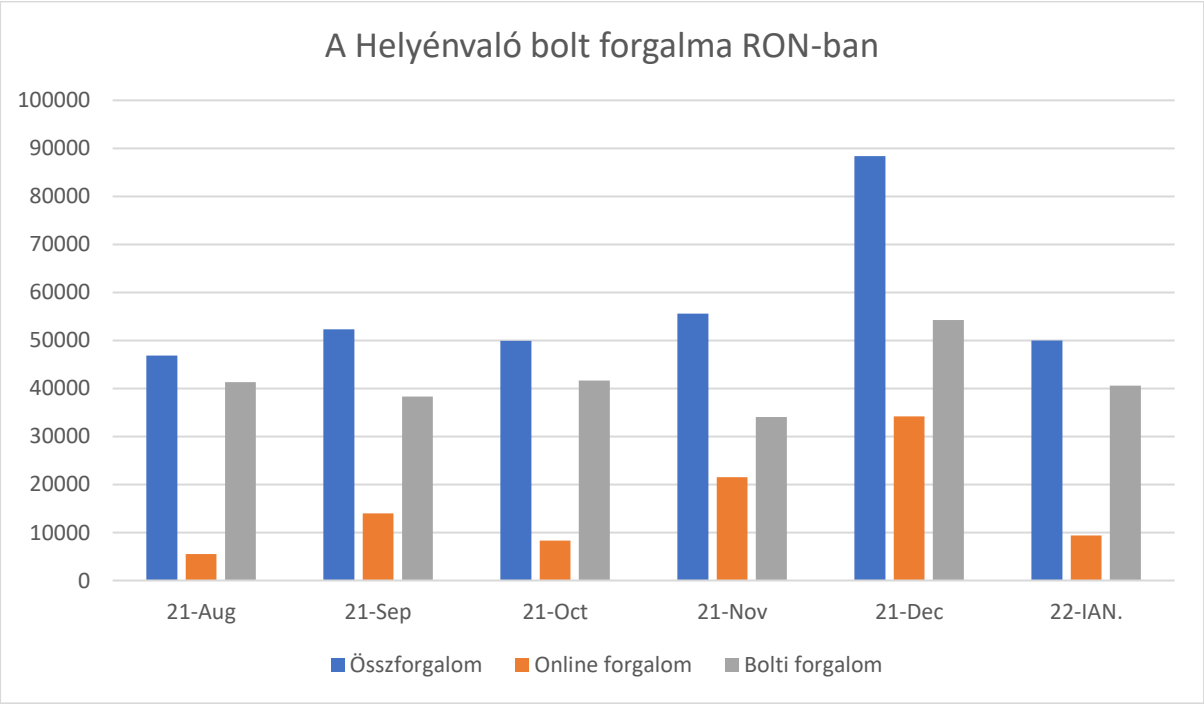

5-ös ábra: A helyénvaló bolt gazdasági mutatói az indulástól

Ha életben marad a Helyénvaló, akkor a helyi lakosság egészséges, helyi termékekhez jut, a kistermelők fennmaradnak, és így a székelyföldi őshonos tájgazdálkodás is megmarad.

A Helyénvaló projekt, az élelmiszeripari csomópont nem változtatja meg alapvetően a Székelyföld gazdasági életét. Csak megpróbálja visszahozni a közösségi cselekvés érzését, amelyet a kommunizmus tönkretett ezen a területen. Felhívja a tudatos fogyasztót és a kistermelőt, hogy figyeljen a helyben termelt áruk fontosságára, egészségügyi és gazdasági előnyeire.

Székelyföldön a társadalmi vállalkozásoknak még nincs igazi hagyománya, bár ha őszintén figyeljük az elmúlt évszázadok hagyományait, a rendtartó székely falu minden családja mikró társadalmi vállalkozásként működött. A székely falvakban nem volt mélyszegénység, nem voltak kirekesztettek, mert a közösségnek kötelessége volt gondoskodni a szegényekről és a sérültekről. A javakat gyakran közösen termelték, így művelték a földeket és erdőket, így épültek a házak, kalákában. A kommunizmus szövetkezeti mozgalma megtörte ezt a hagyományt, és szövetkezetbe kényszerítette az addig egymásra figyelő falustársakat. Az 1989-es változások, az 1990-ben elfogadott új földtörvény lehetővé tette, hogy visszakapják az eltulajdonított földjeiket, de a műveléshez szükséges eszközök nélkül. A mai napig vannak olyan települések, ahol a visszaszolgáltatásokat még nem oldották meg. Ennek ellenére Székelyföldön elszaporodtak a kistermelők, sokan élvezik, hogy önellátóak, senkinek nem kell elszámolni a munkájukkal. Eleinte az önellátásra rendezkedtek be, majd lassan elkezdtek piacra termelni. Sajnos a jogszabályok nem igazán tesznek különbséget a kis- és nagytermelők között, így nagyon nehezen tudnak megfelelni a rengeteg állategészségügyi, élelmiszerbiztonsági, közegészségügyi és fogyasztóvédelmi előírásnak. Számukra nem idegen a rövid ellátási lánc fogalma. De idegen maradt a szövetkezés, amelynek minden hátrányát megtapasztalták 1948 és 1990 között.

A Helyénvaló élelmiszer csomópont bejegyzését a Civitas Alapítvány másfél évtizedes közösségi munkája előzte meg, így könnyű volt társadalmi vállalkozásként elindulni. Teljesen egybevágott az értékrendjével. Az élelmiszer-központ nem csak egy bolt, hanem találkozóhely, oktatási tér, programszervező, annak érdekében, hogy a termelőt minél közelebb hozza a fogyasztóhoz. A rövid értékesítési lánc megtestesítője, amely környezettudatos, szociális, társadalmi és közösségszervezői feladatokat is ellát.

Eredmények és értékelésük

A rövid értékesítési láncok, a helyi élelmiszerrendszerek a lokalizált gazdaság lényeges elemei, holisztikus élelmiszerrendszer beágyazott részei. Ez azt is jelenti, hogy a kormányzásnak el kell fogadnia a jelenlétét, és a kis- és családi gazdaságok helyzetének megerősítése érdekében a közép-kelet-európai országokban a termelési és értékesítési csatornákra kell összpontosítania. A kistermelők, farmok kapacitásainak javítása nemcsak a gazdaságon belüli képességeken múlik, hanem az általános gazdasági és intézményi környezeten is, mind regionális, mind nemzeti és nemzetközi szinten.

A biogazdálkodók száma, az alternatív csatornák használata és a hagyományos csatornák újraértelmezése (például a közétkeztetés áthelyezése az alternatív csatornákhoz) jelentős hatással van az alternatív élelmiszerrendszerekre. Az alternatív élelmiszerrendszerek fő mozgatórugói a mezőgazdasági termelők száma, a fogyasztói-termelői szövetkezeti kezdeményezések száma és minősége, az alternatív értékesítési csatornák száma, valamint a fogyasztók helyi élelmiszerekről alkotott véleménye. A helyi közösségek kezdeményezései mellett az agro-turizmus is nagyon fontos tényező a helyi élelmiszerrendszerek fejlődésében, de erre jelen tanulmány nem tért ki.

Az irodalmi áttekintés alapján nagyon értékes tudásanyag gyűlt össze a lokalizált élelmiszerrendszerekről, de ezek elsősorban Európa nyugatibb országaiban. Hatalmas tér tárulkozik a romániai helyzetet kutatók számára, amelyet sajnos a fellelhető statisztikai adatok nem támasztanak alá. Terepi kutatásra lesz szükség, mélyinterjúkra annak érdekében, hogy tiszta kép alakuljon ki a Székelyföldön működő rövid élelmiszer-értékesítési láncokról, az alternatív élelmiszerrendszerekről.

A REL-ek számára elég nagy akadályokat mutattak ki az áttanulmányozott kutatások: a fragmentált területstruktúra, a kisgazdaságok nagyon nagy száma, azok gazdasági hatékonytalansága, a gazdálkodók nagymértékű ismerethiánya, a szövetkezési kedv és az együttműködési szándék hiánya. Ugyanakkor a bemutatott esettanulmányok nagyon életképes megoldásokról adnak átfogó képet.

A már meglévő esettanulmányoknak nagyobb megjelenési teret kell biztosítani, hogy a gazdálkodók képesek legyenek egymás példájából tanulni.

A jövőben hangsúlyosan oda kell figyelni, hogy indikátorokkal (pl. ÉRTI) mérni lehessen a REL-ek hatását egy térségen belül és kimutatható legyen, melyik lesz gazdaságilag fenntartható, úgy, hogy ne veszítse el értékeit környezeti és társadalmi szempontból.

Összefoglalás

Színes kép tárul elénk, ha a romániai agrárium, a kistermelők valós helyzetével szembenézünk a lokális élelmiszer rendszerek szempontjából. Egyfelől a kis földterületek gazdálkodók nagyon nagy száma, a megélhetési élelmiszertermelés, Románia sajátságos „hozománya", amely már a kommunizmusban megoldássá varázsolta a REL-ek létét, de elriasztotta őket a szövetkesedéstől, a gazdálkodók ismerethiánya, a fogyasztók alacsony tudatossági szintje, a globális piac térhódítása a rendszerváltás után, és mégis a Székelyföld egy oázisnak tűnik ebben a kaotikus rendszerben. Egy olyan hely, ahol megelőzve az európai trendeket, kivirágzott a rövid értékesítési láncok piaca, és erre a COVID 19 válsága csak rásegített.

A helyi élelmiszerrendszerek, mint a globális élelmiszerrendszer gyöngyszemei jelennek meg és kapnak erőre.

Szinte valamennyi forgatókönyv a helyi élelmiszer-ideológiát a holisztikus élelmezési rendszer szerves részeként tartja számon. Ez azt is jelenti, hogy a kormányzásnak el kell fogadnia a jelenlétét, és az értéklánc-megközelítésre kell összpontosítania, hogy megerősítse a kis- és családi gazdaságok helyzetét a "Farmtól a villáig" stratégia keretében.

Jelen kutatásban a Romániában, ezen belül is a Székelyföldön létező formális és informális helyi élelmiszerrendszerek feltérképezését tűztem ki célul. Egy későbbi kutatás során majd klaszterbe rendezem őket környezeti hatás, jogszabályi megfelelés és gazdasági mutatók szerint, hogy megvizsgálhassam versenyképességüket.

A szisztematikus irodalmi áttekintésből kiderült, hogy csupán néhány adat található ezen rendszerekről, a legális gazdasági formáktól az informális rendszeren át.

Ha az élelmiszereket a régióban állítják elő, dolgozzák fel és fogyasztják el, a régió maga is jól jár. Ez a helyi élelmiszerrendszer paradigmájának fő üzenete.

Helyit eszem, helyinél veszem, mert helyin az eszem! – ez a Góbé terméklánc szlogenje, amellyel több helyen találkozhatnak a Székelyföldre látogatók. Az élelmiszerrendszer ugyanazt a szokványos utat járja be nálunk, mint minden szakágazat. Európa nyugati részéhez képest lemaradtunk évtizedekkel technológiák, fejlesztési projektek, infrastruktúra tekintetében és 1990 óta szédületes sebességgel próbáljuk behozni a lemaradást, elfelejtve, hogy a globalizált világ felszínes kínálatával szemben tartalmas, értékes életmódunk az igazi megoldás. Ide próbál visszacsalogatni bennünket az az erőteljes mozgalom, ami a Góbé termékek megjelenésével kezdődött és ma már a alternatív élelmiszerrendszerek, lokális megoldások széles palettáját vonultatja fel a helyi élelmiszereket fogyasztók számára.

Amikor a romániai, és azon belül a székelyföldi élelmiszerrendszerek vizsgálatáról beszélek, akkor tulajdonképpen egy összetett regionális tennivalóra hívom fel a figyelmet. Arra szeretnék rávilágítani, hogy a régió lakóinak egészsége hogyan függ össze a tájgazdálkodással. A Székelyföld táji adottsága nagyon sok turistát vonz a térségbe, és ez az adottság szoros összefüggésben van a lokalizált élelmiszer gazdálkodással. Kevés kutatás foglalkozik még a romániai lokális értékesítési csatornák feltérképezésével, a helyi kisgazdák által előállított termékek értékesítési lehetőségeivel. Ezen kisgazdák munkája nyomán alakul ki az a tájkép, amely oly jellemző a Székelyföldre. Vagyis helyit enni nemcsak egészséges, hasznos, de a Székelyföld szempontjából KÖTELEZŐ is.

Irodalomjegyzék

Altieri M. (n.d.). *THE PRINCIPLES OF AGROECOLOGY TOWARDS JUST, RESILIENT AND SUSTAINABLE FOOD SYSTEMS*. www.cidse.org/resources

Altieri, M. A. (n.d.). *Small Farms as a Planetary Ecological Asset: Five Key Reasons Why We Should Support the Revitalisation of Small Farms in the Global South*. https://nacla.org/article/agriculture-doesn%25E2%2580%2599t-get-rid-farmers-interview-miguel-altieri

Amat, L., Chlebicka, A., Ferreira, I., Montanari, F., & Russo, C. (2019). *Study of the best ways for producer organisations to be formed, carry out their activities and be supported Local product*. http://real.mtak.hu/105490/1/report-producer-organisations-study_en.pdf

Augère-Granier. (2016). *Short food supply chains and local food systems in the EU*.

Barbera, F., & Dagnes, J. (2016). Building Alternatives from the Bottom-up: The Case of Alternative Food Networks. *Agriculture and Agricultural Science Procedia*, *8*, 324–331. https://doi.org/10.1016/j.aaspro.2016.02.027

Benedek, Z., & Balázs, B. (2014). Az élelmiszertermelés relokalizációjának térbeli-társadalmi különbségei Magyarországon. *Tér És Társadalom*, *28*(4), 63–76. https://doi.org/10.17649/tet.28.4.2644

Brasov, M. B.-B. of the T. U. of, & 2017, undefined. (n.d.). Solutions for improving the Romanian consumers trust in the authenticity of traditional local food Local product. *Webbut2.Unitbv.Ro*. Retrieved March 27, 2022, from http://webbut2.unitbv.ro/bu2016/series%20v/2017/BULETIN%20I/01_BALASESCU_M.pdf

Cetina, I., Radulescu, V., & Goldbach, D. (2020). FROM FARM TO TABLE. MANAGEMENT AND MARKETING FOR SMALL FARMERS. *SCIENTIFIC PAPERS-SERIES MANAGEMENT ECONOMIC ENGINEERING IN AGRICULTURE AND RURAL DEVELOPMENT*, *20*(2), 111–116.

CRPE Bucharest. (n.d.). *RAPORT-CRPE-12.2021-Food-Hubs-Report*.

European Commission. (n.d.). *Farm to Fork startegy, Europe*.

Evola, R., Peira, G., Varese, E., Bonadonna, A., Sustainability, E. V.-, & 2022, undefined. (2022). Short Food Supply Chains in Europe: Scientific Research Directions Local product. *Mdpi.Com*. https://doi.org/10.3390/su14063602

Feher, A., Goșa, V., Raicov, M., Haranguș, D., & Condea, B. V. (2017). Convergence of Romanian and Europe Union agriculture – evolution and prospective assessment. *Land Use Policy*, *67*, 670–678. https://doi.org/10.1016/J.LANDUSEPOL.2017.06.016

Havadi-Nagy, K. X. (2021). Alternative food networks in romania – effective instrument for rural development? *Journal of Settlements and Spatial Planning*, *2021*(Special Issue 8), 15–27. https://doi.org/10.24193/JSSPSI.2021.8.03

Kloppenburg, J., Lezberg, S., De, K., & Stevenson, G. W. (n.d.). *Tasting food, tasting sustainability: Defining the attributes of an alternat*.

Ministry of Agriculture and Rural Development, R. (n.d.). *analiza_swot_pns-versiunea_III*.

Möllers, J. (n.d.). *Community supported agriculture in Romania Is it driven by economy or solidarity? Cooperation of smallholders View project Non-farm Diversification in South-Eastern Europe View project*. https://www.researchgate.net/publication/260171649

RAPORT-CRPE-12.2021-Food-Hubs-Report. (n.d.).

Ricciardi, V., Ramankutty, N., Mehrabi, Z., Jarvis, L., & Chookolingo, B. (2018). How much of the world's food do smallholders produce? In *Global Food Security* (Vol. 17, pp. 64–72). Elsevier B.V. https://doi.org/10.1016/j.gfs.2018.05.002

Salasan, C. (2009). *The role of farm activities for overcoming rural poverty in Romania WiseFarmer-Connecting farm generations in the digital age View project Surveillance of invasive and native mosquito vectors and pathogens they transmit in Montenegro View project*. https://www.researchgate.net/publication/242548083

Smeds, J. (2014). Growing through Connections-A Multi-Case Study of Two Alternative Food Networks. In *Journal on Food, Agriculture and Society* (Vol. 2, Issue 2). APA.

Szente, V., Fertő, I., & Benedek, Z. (2021). Hozzájárul-e a helyi élelmiszer vásárlás a helyi gazdaság fejlődéséhez? Egy szisztematikus irodalmi áttekintés. *Tér És Társadalom*, *35*(2), 49–68. https://doi.org/10.17649/tet.35.2.3321

Tanasă, L., BRUMĂ, I., Rural, S. D.-A. E. and, & 2018, undefined. (n.d.). An Assessment Of The Development Potential Of Short Food Supply Chains In The Iași County Local product. *Ipe.Ro*. Retrieved March 27, 2022, from ftp://www.ipe.ro/RePEc-old/iag/iag_pdf/AERD1801_125-141.pdf

USDA. (2018). *Retail Food Sector Romania*.

von Oppenkowski, M. (2019). *Smallholder Agriculture and Global Production Networks-Challenges for the Romanian Peasantry in the Globalized Agri-food Industry Local product*. https://archiv.ub.uni-marburg.de/diss/z2020/0090/pdf/dmo.pdf

Zsófia Benedek, K. K. A. M. J. M. L. P. J. P. A. F. S. V. S. (2022). *Outlook of small farming production in BIOEast countries, and local food systems of alternative futures*.

Köszönetnyilvánítás

Az elmúlt esztendők során lehetőségem nyílt kiváló hazai és magyarországi szakemberekkel együtt dolgozni, kutatni. Kiemeltem köszönöm témavezetőm Prof. Dr. Tóth Gergely (MATE, Kaposvári Campus) folyamatos segítségét és józan gondolkodását, dr. Kujáni Katalin PhD (Kisléptékű Termékelőállítók és Szolgáltatók Országos Érdekképviseletének Egyesülete), és dr. Benedek Zsófia PhD (kutató KRTK Közgazdaságtudományi Intézet) szakmai segítségét a kutatástudomány és a REL területén, Bara Erzsébet (Civitas Alapítvány, Székelyudvarhely-programasszisztens) mindennapos jelenlétét a Helyénvaló food hub életében és segítségét a kutatási adatok beszerzésében.